

A SZAKKÖNYVKIADÁS KEZDETE PESTEN (1748-1798)

A Duna balparti településén csak aránylag későn, a XVIII. sz. közepén indult meg a szakkönyvkiadás. Ennek első évtizedeit tekinti át röviden az alábbi írás, különös tekintettel a reáliákra, s azon belül is a fizikára.

Az első, Pesten nyomtatott szakkönyvek

A szakkönyvkiadás pesti meghonosítása Mauss Gellért könyvkereskedő-könyvkiadónak köszönhető, s első, már Pesten nyomtatott kiadványa 1757-ben, tehát a város első nyomdájának, az Eitzenberger-nyomda működésének első évében jelent meg. Valószínűleg ez az első, Pesten ki-nyomtatott szakkönyvünk. Ennek történeti alapjaihoz hozzátartozik az a tény is, hogy — amint az a helytartótanácsi iratokból kitűnik — Pesten 1756. nov. 15-től egy jogi szakiskola kezdte meg működését, vezetője Perghold Lukács lett, hallgatóinak száma kezdetben 15; Perghold egyik első műve volt a római jog többkötetes kézikönyve, s ennek első kötetét adta közre Pesten, 1757-ben, Mauss. Ez volt tehát az első, Pesten nyomtatott szakkönyv, melyet Perghold az 1757. márc. 27-én papírra vetett előszavában Pest város tanácsának ajánlott.

1761-ben jelent meg Eitzenbergernél a XVI. században élt, flandriai születésű A.G. Busbequius botanikája, amely az első, Pesten kiadott természettudományos munka. (E tudós, aki I. Ferdinánd udvarában élt, többször járt hazánkban is, leírván annak növényvilágát, s az ő közvetítésével került Bécsbe 1573-ban Clusius, a gombák szakértője.) Kutatásainak összegzése, gyűjteménye jelent meg tehát Pesten egy három és félszáz oldalas mű formájában. Az 1761-es évhez még egy érdekes Eitzenberger-kiadvány fűződik: a postautak jegyzéke és a postai viteldíjak táblázata, amelyet egy 40 oldalas füzetben adtak közre.

*ELTE-BTK, 1064 Budapest, Izabella u. 46.

1763-ban került ki a sajtó alól - ugyancsak Pesten - Perghold „Theses ex universo” című írása, s nagy házasságjogi dolgozata is abban az évben készült el, tanítványa, Jakovics György szeptemberi nyilvános vitája alkalmából. Egy másik dolgozata 1766-ban jelent meg Eitzenbergernél „Polygamiae” főcímmel, ennek oka ismét egy nyilvános vita volt, amely Mihálló Márton nevű hallgatója tézisei körül folyt. Pergholdnak ezen túlmenően még számos jogi szakmunkája jelent meg az első pesti nyomda gondozásában. Egyik, eddig nem ismert vitairata nemrégiben került elő a szerzetesrendek, megszüntetett könyvtárai újrafeldolgozása során, ez az írás a „Dissertatio paraenetica” címet viseli, s 1768-ban nyomtatta Eitzenberger.

Az első pesti nyomda vezetője tehát nemcsak Mauss megrendeléseit teljesítette, hanem maga is vállalkozott könyvkiadásra, s évente 6-12 saját szerkesztésű könyvet adott közre. 1758-ban pl. Bektán Bertalan pálos szerzetesnek „Krisztus Jézus jelenlétéről az oltári szentségben” c. írását nyomtatta ki, majd még Jónéhány teológiai, jogi és bölcséleti munkát, az utóbbiak között említjük meg pl. a Bodó-féle „Positiones ex universa logica” elnevezésű 1761-es értekezést, amelyről a bibliográfus Szinnyi Józsefnek 1891-ben még nem voltak adatai, e könyv csak később került be Nemzeti Könyvtárunkba. Ugyanez mondható az ugyanabban az évben Eitzenberger által kinyomtatott Valerus-féle disszertációról is, mely „Quae dum positiones ex universa philosophia” címmel jelent meg. Emellett a bölcsélet klasszikusaira is kiterjedt figyelme, s működése negyedik évében két Boethius-mű kiadása fűződik a nevéhez.

Ugyancsak Eitzenbergernél jelent meg, mégpedig 1778-ban, Balla Antal földmérő — aki ettől az évtől kezdve volt Pest vármegye mérnöke — jóvoltából egy érdekes kötet, az első, Pesten nyomott műszaki szakkönyvünk. Témája: a mértékegységek elmélete volt. Ebben — egyebek között — arról írt, hogy milyen fizikai eszközökkel lehetne egyértelműen rögzíteni a bécsi láb hosszát, s hogyan lehet azt összehasonlítani a párizsival. Szól a bécsi font meghatározásáról és más európai mértékekkel való összevetéséről. (E művének főbb megállapításait részletesebben is elemzi Bogdán István az 1990-ben megjelent kötetében.) Balla 1784-ben egy állandó dunai híd tervezéséről értekezett (ezt a Welngand és Köpff-cég adta ki), de emellett számos térképét, tervrajzát, jelentését is ismerjük.

Érdekes, korai pesti szakkönyv J. Wopperer 1779-es munkája is, mely Trattnernál jelent meg, témája a lótenyésztés. A mű szerzője lovassági százados volt, s kisebb állatorvosi művei is ismeretesek, az egyik ilyen 1798-ban készült el, ugyancsak Trattnernál, a másik kettő pedig 1799-ben.

Az első két, Pesten nyomott magyar nyelvű agrártudományi munka közül az egyik „A fűzfák, s egyéb csemetéknek bűitítése” címet viseli,

a másik „A szőlőknek plántálásáról” szól (1780). Mindkét művet az Eitzenbergerné nevén működő nyomda adta ki, s az utóbbi egy majdnem száz oldalas fordítás, fordítója Hont vármegye táblabírája, Prónay Pál (ez a kötet 1786-ben ismét megjelent).

Nem tudjuk, hogy melyik pesti nyomda adta közre 1784-ben Tessedik Sámuel híres „Der Landmann in Ungarn” című művét, annyi azonban bizonyos, hogy e több mint kétszáz oldalas munka az egyik legértékesebb koral gazdasági szakkönyvünk, s ezt Kónyi János később magyarra is lefordította („A paraszt ember Magyar Országban” - Pécs, 1786).

Ami a pesti nyomdák — tehát nem a kereskedők — koral szakklaványalt illeti, azok sorában Dugonics Andrásnak, a tudomány- és nyelvtörténészek előtt is jól ismert „A tudakosságnak könyve”-t kell említenünk, mely egy kérdésekben és feleletekben feldolgozott algebra és földmérés-tan, elsősorban középiskolák számára. E munka első kiadása 1784-ben készült el Landerer pesti nyomdájában.

Az 1786-os évben ismét több értékes szakkönyv került ki a sajtó alól. Az egyik Bogdanich Imre Dániel földmérési kötetecskéje, amelyet szintén Landerer nyomtatott, s amely a háromszögnek és a trapéznek párhuzamos egyenesekkel való felosztását tárgyalta. A szerző ekkor fejezte be egyetemi tanulmányait Budán a Tudományegyetemen, s talán ez a 30 oldalas munka lehetett a disszertációja. Bogdanich a következő évtől kezdve Nagyváradon tanított.

Az 1783-as év pesti sikerkönyve volt, a már korábban (1780) Budán is megjelent Haecckel-féle salétromfőzési útmutató, amelyet Rácz Sámuel professzor magyarított. Rácz munkáit, szakkönyveit nagyon kedvelték a pesti könyvkiadó-könyvkereskedők. 1784-ben jelent meg pl. Trattner kiadásában „A skarlátos hidegnek leírása és orvoslása” c. munkája, 1789-ben a Patzkó nyomda jóvoltából pedig „A physiologiának rövid sommája” c. kötete, amelyet tankönyvként is használtak a pesti egyetemen. Mellesleg, hogy az univertitásnak a legjobb helye Pesten van, erről is közzétett egy 52 oldalas vitairatot 1790-ben, de legismertebb műve mégsem ez, hanem az anatómiáról, fiziológiáról, patológiáról és bábaságról írt kétkötetes munkája, s e több mint nyolcszáz oldalas műve Trattnernél készült 1794-ben.

A salétromfőzésről készített fordítása harmadik kiadása már Lettnernél jelent meg 1786-ban, akárcsak egy másik — de már nem Rácz írta — szakkönyv, melynek témája a selyemhernyó-tenyésztés. Ez J. Stolz német nyelvű munkája. Lettner a tanácsadó munkák specialistája volt, s talán az ő műhelye nyomtatta Mazzogato, hasonló témájú kötetét is a következő évben. (E mű címlapjáról lemaradt a nyomda megjelölése.)

1787-ben látott napvilágot ismét Lettnernél Fekésházy Györgynek, kora

gyanús állat-természetgyógyászatának kis magyar nyelvű kötete — „Marhadögről és az ellen való orvosságról” címmel. Fekésházy számos helyen, így újságokban is reklámozta tudományát, s lettek ezért bestsellerré igen-csak gyengécske írásai, ahogyan azt e szakma historikusa, Magyary-Kossa Gyula is megállapította a jelen század elején írt kitűnő forrástudományi művében.

Fekésházyénál jóval nívósabb volt az a lettneri kiadvány, amelyet ő Zavirász György János neve alatt adott közre 1787-ben, de annak szövegét nem Zavirász írta, hanem csak fordította. A kötet ugyanis Rácz Sámuel jól ismert „Orvosi oktatás”-ának újjörög fordítása — a fordító volt tehát Zavirász —, s a mű elején a szerzőnek szóló újjörög és latin nyelvű ajánlás olvasható. Ez volt az első, Pesten kiadott újjörög nyelvű munka, amely azonban sem Szinnyel könyvészetébe, sem Győry orvosi bibliográfiájába nem került be, így e kiadást igen kevesen ismerik, Petrik is csak a címét ismeri, de hogy egy fordításról van szó, arról már nem tud. E kiadványról az első korrekt adatot Horváth Endre 1937-es görög tanulmányában találhatjuk meg.

Hasznos kis szakkönyveket nem csak Lettner adott közre, de Landerer is, ilyen pl. Major Gábor 1788-as „Arithmetica hecatondica” megnevezésű szorzótáblája 1788-ból. Lehetséges, hogy ugyanabban az évben az ő sajtója alól került ki Winterl professzornak a pesti botanikus kertről készített katalógusa is, amely néhány évvel ezelőtt reprint kiadásban jelent meg az Akadémiai Kiadó és Priszter Szaniszló jóvoltából. A könyv új kiadásához csatolt utószóból kitűnik, hogy ez volt a Közép-Magyarország flóráját elsőként bemutató kötet, s hozzátehetjük: 49 db szép metszetével kiemelkedő hely illeti meg a pesti szakkönyvkiadás történetében.

De hogy a szakkönyvek között más területről is szóljunk: a plarista Königsacker József 1789-ben a kettős könyvvitelről nyomtatott ki egy 120 oldalas munkát Trattnernál, míg egy bizonyos Alborgetti Ferenc az államkereskedelmi politikája eszközeiről értekezett abban a 78 oldalas könyvében, amely szintén Trattnernál készült 1790-ben. Ugyancsak közgazdasági írás Vlach Jánosé, amelynek témája az uzsora (Patzkó nyomda, 1790).

Egy „aranyos” felcímű könyv készült el 1791-ben Patzkónál, címlapján ez olvasható: „Természet könyve. A hortobágyi pásztor és a természetvizsgáló. A nem tudósok kedvéért írta Jeney György”. A szerző Szatmár főbírója volt, s amatőr természetbúvár. Az utóbbi tényt e könyv is igazolja... Szerencsére a „profik” számára is jelent meg akkoriban hasonló témájú szakkönyv Pesten, mégpedig ugyanabban az évben Nagyváthy János jóvoltából. Híres kétkötetes „A szorgalmatos mezőgazda” című, több mint ezer oldalas munkáját Trattnerék adták közre. Nagyváthy ekkor

a keszthelyi Festetich-uradalom jószágkormányzója volt, s nagy szerepe lett a Georgikon 1797-es megalapításában. E könyvének érdeme az is, hogy ez az első, magyar nyelven írt, úgymond rendszeres gazdasági munka, melyért II. Lipót kitüntetést is adományozott nagytudású szerzőjének. (Érdekességgént megemlíthjük, hogy egyik leszármazottja, Nagyváthy Kálmán éppen száz évre rá, 1891-ben adta közre Nagyváthy Jánosról írt komoly monográfiáját.)

Landerer sajtója alól került ki 1792-ben a jól ismert Bél Mátyás-féle „Compendium Hungariae geographicum“, amely a Notitia kivonata, s amelyet szerzője halála után rendeztek sajtó alá. Landerer tehát komoly művekkel állt elő ezekben az években, amelyet a Bél kötet mellett a nemrégiben reprintben is kiadott Csapó József-féle botanika 1792-es, második kiadása is igazol (az első kiadás pozsonyi, a második Pozsonyban és Pesten jelent meg). Debrecen főorvosának, Csapónak e műve — akár csak Földi Jánosé — a későbbi debreceni fűvészkönyv előfutárának, egyben jelentős nyelvújítási munkának tekinthető. Ugyancsak Landerer adta ki Németh Mihály „A selyem juhokról“ című kötetét 1792-ben (később ő fordította magyarra Sind báró lóorvoslási kötetét). Természetesen Landerer adott ki még népszerű köteteket is, közte említhetjük a Hofbauer Anna-féle 1795-ös szakácskönyvet, amely azóta könyvritkasággá lett.

Egy másik nívós állatorvosi munka Tolnay Sándornak, a pesti Tudományegyetem professzorának kötete. Több, mint háromszáz oldalas munkáját a Landerer nyomda készítette el. (Az állatorvosképzés akkor szintén a pesti egyetemen folyt, s annak első professzora volt Tolnay Sándor.) Mint látható, az állatorvosok képzésével újabb lehetőséget kaptak a pesti könyvesek, hogy szerény forgalmukat növeljék, Tolnay műve pedig siker-könyv lett.

Egy egyszerűbb, szerényebb, népszerű kertészet jelent meg 1776-ban Landerernél, a következő évben pedig Trattner adta közre Tseh Márton már akkorra híressé lett „Lovakat orvosló könyv“-ét, amelynek első kiadása 1656-os. Sokáig úgy vélték, hogy e kötet az első, magyar szerző által írt állatorvosi munka, de száz esztendeje id. Szily Kálmán tisztázta, hogy ez egy fordítás, s hogy egy szakmállag igen gyenge kompiláció. Ennek ellenére többször is megjelent, s jó címe miatt nyilván el is fogyott. Ennél jóval tisztességesebb Veres Mihálynak a gazdasszonyokhoz szóló kis kötete (1797), amely a ház körüli munkában segítette őket eligazodni. De hogy a ház ura se maradjon útmutató nélkül — az általunk vizsgált korszak utolsó évéhez (1798) érve —, a pesti nyomdák szakjellegű kiadványait sorra véve, még egy hasznos műre figyelhetünk fel. Ez „A jó gazda-ember“ címet viseli, eredetije angol, fordítója Kőhalmi Fekete Ger-

gely, kiadója Landerer Mihály. E 230 oldalas, praktikus munka is sikerkönyv volt egykoron.

Még két fontos mű kötődik ehhez az évhez. Az egyik Veszelszki Antal, fűszernövényeket bemutató tudományos ismeretterjesztő kézikönyve, s ez valóban kézikönyv, hiszen terjedelme meghaladta a félezer oldalt. Az 528 növényt bemutató munkáról egykoron Gombocz Endre is elismerően szólt, s azt a már említett Csapó-féle kötetnél alaposabb írásnak tartotta. Veszelszky munkájához Benkő József készített függeléket a magyar fűszernövényekről. E kötet különlegessége még, hogy már az új könyves generáció egyik tagja, Kiss István könyvkereskedő adta közre, s Trattner nyomtatta. A másik jelentős „korszakzáró” mű, az azóta is sokat idézett Schwartner-féle statisztika (Statistik des Königreichs Ungern), mely az e korrallal foglalkozó történészek alapműve. Ez is Trattnernél jelent meg több, mint hatszáz oldalon. Szerzője a pesti egyetemen a statisztika professzora volt, s ő a tudományos igényű, önálló leíró statisztika hazai megalapítója.

A Pesten nyomtatott, korai természetfilozófiai-fizikai szakkönyvek

Az Eitzenberger nyomda első, fizikai témájú kiadványa egy Radics Antal írta fizikatankönyv volt, mely 1766-ban jelent meg. Erről a könyvről Szinyei még igen bizonytalan adatokkal rendelkezett. A fő problémát az okozza, hogy Radics a nagyszombati egyetem professzora volt — hiszen az egyetem akkor még nem költözött át Budára —, s könyve mégis Pesten készült, és nem a sokkal nagyobb nagyszombati nyomdában. Ennek az a magyarázata, hogy Radics — akárcsak a csillagász és nyelvész Sajnovics János — a budai jezsuita akadémián is tanított, s 1766-os kötetét budai tankönyv gyanánt jelentek meg Pesten.

E kötet Makó Pál 1762/63-ban Bécsben kiadott fizikai kézikönyve kommentárjaként is felfogható, ami végül is nem baj, hiszen Makó volt talán a Bošković közvetítette newtoni tanok legalaposabb értője, s így ezek az eszmék a budai és pesti iskolákban is olvasókra leltek. Ez a mű tehát a newtonianizmus fontos állomása. Radics másik, jelentős műve az „Introductio in philosophiam naturalem, theoriae P. Rogerii Boscovich accommodata...” már korábban, 1760-ban napvilágot látott, de a korai magyar könyvészetek ennek pontos évszámát még nem ismerték, s így Szinyei sem.

Az egyetem Pestre költözése előtt e város természettudós-filozófus szerzői elsősorban a piarista tanárok közül kerülhettek ki. Maga a pesti piarista kollégium csupán egy fejezete az oktatásügy honi történetének, de az

eddigli tudománytörténeti kézikönyvekből épp az itt tanító természettudós tanárok munkásságának a kutatása hiányzott. M. Zemplén Jolán hatalmas monográfiát szentelt a fizika XVIII. századi magyarországi története bemutatásának, de e művében nem szólt részletesen a piaristák pesti kollégiumáról, s fizikatanáiról.

A nagyszorgalmú művelődéstörténész, Takáts Sándor ama megállapítását azonban, mely szerint a piaristák iskolájában hangzottak el először Magyarországon Newton, Leibniz és Wolff tantételei, meg kell kérdőjeleznünk, hiszen az 1740-es években már e szellemben tanított Debrecenben a református Maróthi György, majd Hatvani István.

Wolff filozófiai tanait — mint láttuk — az evangélikusok, köztük Bél Mátyás is jól ismerte, sőt Nagyszombatban is aránylag korán megíródtak az első modern, jezsuita tankönyvek, akárcsak Hell Miksa és Makó Pál kötetel. Annyi azonban bizonyos, hogy mindnyájan máshonnan indultak, s más úton jutottak — végül is azonos — következtetésekhez.

Eduard Corsininek köszönhető — írja Takáts —, hogy a modern természetszemléletet elfogadtatta a piaristákkal, hiszen Corsini „Newton páratlan matematikai és fizikai tanait alapul vevén, Wolff Keresztély felvilágosult szellemének segítségével a metafizikai szellemű Leibniz »theodicaea philosophia«-ját építi harmonikus egésszé”.

Az első pesti piarista, aki e tanokat a filozófiai kurzuson litthon is hirdette, Deserliczky tanítványa, a Corsini lefektette elveket követő Cörver Elek (1714–1747) volt; előadásait az 1743/44-es tanévben kezdte meg, s 1746 tavaszáig tanított itt. (Öccsének, Cörver Nepomuki Jánosnak köszönhetjük, hogy a pesti piarista iskola létrehozhatta a felsőfokúnak minősíthető filozófiai osztályokat. Ő 1761-től a pesti piarista ház főnöke volt.)

Cörver Elek azon kevesek egyike, aki Rómában sajátította el a természettudományok alapjait (1738-tól), s elsők között hangsúlyozta a Galilei-képviselte fizika értékelt, s jutott el rajta keresztül a leibnizi tanokig. Cörver egyik kötetét Budán nyomtatták 1745-ben (*Selectae positiones physicae*), de már korábban is írt egy természetfilozófiai művet, amely 1741-ben Rómában jelent meg, s arról így emlékezett meg Gerencsér István: „A Physicában Corsini szellemében dolgozik. Főtörekvése, különösen a részletes fizikában, az egyes törvényeket kísérletekkel illusztrálni. (...) Csillagászati nézeteiben (is) követi a korabeli modern felfogást, teljesen szakít, akárcsak Corsini, sőt talán méginkább, mint ő, a skolasztikus világképpel.” Utóda az 1749-ig itt működő Bajtay Antal, II. József nevelője, a későbbi erdélyi püspök lett. A fizika történetében azonban nem szabad elfeledkeznünk az elsősorban bibliográfiáról ismert piarista Horányi Elekről sem, aki Rómában tett közzé egy newtoniánus filozófiai disszertációt 1756-ban.

Bár Zemplén Jolán jól látta a piaristák szerepét a modern tudomány magyarországi meghonosításában, figyelmét — ahogyan említettük — mégis elkerülte a pesti piarista kollégium. Ezt az is igazolja, hogy e tanoda egyik jeles tagjánál pontatlanul fogalmaz, amikor így ír: Benyák Bernát „már 1777-ben tanított a piaristák budai iskolájában magyarul”. Szinnyei fogalmazása pontosabb: „szerzetének pesti lyceumába tanárrá neveztetett ki (...), tantételeit is két ízben magyarul hirdette és a gyülekezet előtt magyarul védelmezte 1777-ben.”

Mivel Szinnyei műve 1891-es, ő még nem ismerhette Takáts Sándor ugyanazon évben, Benyák Bernátról írt művét és 1895-ös kollégium-történetét sem, a későbbi historikusok viszont már igen. Talán nem is annyira Benyák 1777-es kötete érdekes számunkra, mely az első, magyar nyelvű fizikakönyvnek is mondható — e mű Molnár János, ennél talán gyengébb fizikájával egyidőben jelent meg —, hanem hogy a piarista Keszthelyi László (1732-1813) tanítványaként a newtoni tanok korai hirdetője volt. Keszthelyi tanár úr Nagykárolyban adta elő a fizikát, s bár tankönyvet, szakkönyvet nem írt, a modern szemléletet képviselő tanítványai — köztük Benyák — okán, az egyik első magyar newtoniánusnak nevezhetjük őt.

Ha e monográfiákat és a könyvkereskedők s nyomdák kiadványjegyzékelt áttanulmányozzuk, a pesti természettudós piarista tanárok között olyan nevekkel találkozunk, mint az 1772 és 1774 között itt tanító Poor Kajetánnal, az 1773-tól előadó Schaffrath Lipóttal, és az 1781 és 1784 között fizikát tanító Szablik Istvánnal.

Szablik 1791-ben a Tudományegyetem fizikai katedráját is megpályázta — akárcsak Martinovics Ignác, Tomcsányi Ádám és mások —, de a professzori kinevezést Domin József nyerte el. Szablik elsősorban azzal írta be nevét a tudományok honi történetébe, hogy 1784. aug. 15-én Pesten egy, a Montgolfier fivérekhez hasonló léggömbkísérletet hajtott végre. Ezt a következő évben Szegeden megismételte. (Az eseményekről a korabeli Magyar Hírmondó is beszámolt.) Ilyen jellegű kísérletet akkor többen is végrehajtottak, mint pl. Martinovics Ignác vagy Gyarmathi Sámuel — utóbbi azért inkább nyelvhasznító munkásságáról ismert. A léggömbbel kapcsolatos aerodinamikai elméletek legjobb szakértője azonban nem Szablik volt, hanem a tudományegyetemi professzor, Horváth K. János, aki erről 1780-ban önálló értekezést is közzétett.

A másik két fizikatanárnak könyve is megjelent Pesten: 1778-ben Schaffrathé, 1781-ben Pooré. Mindkettő a Royer nyomdában készült. Az előbbi mű egy korai elektromosságtani értekezés, s a budai karmelita kolostort ért villámcsapást igyekezett megmagyarázni B. Franklin elvei alapján, a másik egy természetfilozófiai eszmefuttatás. (Érdekes, hogy az

ő munkásságára sem M. Zemplén Jolán, sem Kosáry Domokos nem figyelt fel, kötetekben nem említik Poor nevét.) Mindkét szakkönyv a wolffianus szellem szülötte. Poor 1781-es fizikájáról írja Gerencsér István: „Tipikus példája ez a mű annak, hogy a természettudományi irányú mozgalom a piaristák körében alig egy emberöltő lefolyása alatt mennyire elmélyül, egyúttal önállósul. A fizika kezd kiválni a filozófiából. És a sajátos törvényű természettudományos gondolkodás megalkotja önálló, részleteket felkutató monográfiáit.” Szerencse, hogy Gerencsér rábukkant Poor 1781-es kötetére, amelyet a korábbi kutatók nem találtak, ő viszont még nem ismerhette Poor azon kötetét, illetve azokat a hozzá írt disszertációkat, amelyek az 1970-es években bukkantak elő a könyvraktárak mélyéről, s melyek tovább erősítik Gerencsér álláspontját. (*Doctrina philosophiae*. I. — 1776, lelőhely: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára; *Doctrina philosophiae*. II. — 1776, lelőhely: Somogyi Könyvtár, Szeged; *Doctrina philosophiae* — 1777, lelőhely: OSZK Kisnyomtatványtár.)

E tények a fizikai felvilágosodás eddig kellően nem kutatott irányát, a leibnizi-wolffi vonalat igazolják, melynek eredményeként a piaristák tananyagába is bekerültek az infinitezimális számítások elemei, továbbá a kísérleti fizika dinamika fejezete.

A pesti piarista kollégium filozófiai kurzusa az 1760-as évek elejétől 1784-ig „élt”, amikor is II. József azt eltörölte, ekkor viszont az egyetem — s vele együtt a fizika tanszéke — átkerült Budáról Pestre. Néhány tanár a főiskolai szintű intézményből átment ide, vagyis a Királyi Tudományegyetemre, amelynek oktatását több tankönyvvel is segítették. Végül is M. Zemplén Jolán mutatott rá arra, hogy a magyarországi „piaristák milyen fontos szerepet játszottak a magyar nyelvű oktatás terén, és hogy eklektikus, bár idealista színezetű filozófiájuk relatíve mennyivel szabad- elvűbb volt a jezsuiták merev — rossz értelemben vett — internacionális dogmatizmusánál”.

E megállapítását még egy érdekes, Pesten kiadott szakkönyvvel támaszthatjuk alá. A pesti könyvesek 1783-ban ugyanis — nyilván a piaristák kérésére — adták ki J. H. Pflingsten német fordításában és függelékével a XVIII. századi modern természetfilozófiai irányzatok fontos láncszemét képző, F. Bacon főbb műveit, egy kötetbe kötve. E mű Weingand és Köpff forgalmazásában jelent meg, s bár terjedelme több, mint 800 oldal volt, a filozófiatörténetesek többségének figyelmét mégis elkerülte, pedig úgy tűnik, hogy az 1625-ben elhunyt F. Bacon tanai elsősorban a következő, tehát a XVIII. században hatottak. Összegyűjtött művel Lipcsében jelentek meg 1694-ben. Hosszú időn át e kiadást használták interpretátorai, s így volt ez még 1861-ben is, amikor pl. Erdélyi János e filozófusról tette közzé

nagy tanulmányát a Budapesti Szemlében. Bacon XVIII. századi magyar követőivel azonban ő sem foglalkozik, s a Pesten forgalmazott 1783-as kiadást sem ismerte. Talán nem állunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy a XVIII. század második felének honi filozófiatörténete, s a bölcséleti szakkönyvek kiadástörténete még csak igen vázlatosan dolgoztatott fel.

A fizika, egyetemi szintű szakkönyvei

A fizika első pesti professzora Horváth K. János volt, őt Domin József követte, mindketten — továbbá a tanszék beosztottjai — szorgalmas szakírók voltak. Horváth K. János (1732-1799) nem kevesebb, mint 19 nagy művet írt, közülük néhány többkötetes, s azok néha öt-hat kiadást is megértek. Az első, Pesten kiadott fizikakönyve, a „Mechanische Abhandlung von der Statik“ 1785-ös és Trattner-nál jelent meg.

Horváth 1797-ben a budai Egyetemi Nyomdánál adta ki Kantnak a tiszta ész kritikájáról írt híres művéhez fűzött kommentárjait, mely munkája megintcsak elfeledett. Pedig nem volt veszélytelen e korban Kantról írni. Tanait a pesti egyetemen 1784-től Krell Antal professzor, a Bécsben tanító Makó Pál barátja képviselte. Debrecenben Sárvány Pál volt kantliánus, Pápán az ezt az eszmerendszert meglehetősen felületesen „elővezető” Mándl Márton István foglalkozott Kant filozófiájával, míg Marosvásárhelyen Köteles Sámuel lett kantliánussá. Mint látható, e tanok igazi térhódítása a protestáns főiskolákon figyelhető meg, melynek az az oka —, amint arra a filozófiatörténész Horkay László figyelmeztetett bennünket 1974-ben közzétett tanulmányában —, hogy a Helytartótanács 1795-ben megtiltotta Kant eszméinek a katolikus iskolákban való ismertetését. Ezt a megállapítást Kosáry Domokos még azzal is kiegészítette, hogy ebben valószínűleg a Krell-utódnak, Szerdahelyi György Alajosnak lehetett nagy szerepe, aki 1774-től 1784-ig volt professzor, később pedig a Helytartótanács tanulmányi bizottságának tagja. (Hogy a természettudományok a reformkori tantervekben igen kis óraszámot kaptak, tehát hogy visszalépés történt a felvilágosult oktatásügy 1777-es rendelkezéseivel képest az 1806-os új utasításban, részben az is neki tulajdonítható. A természettan honi szakirodalma azért lett oly szegényes az 1806 és 1850 közötti időszakban.)

Kantra visszatérve, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a fizikatanár Horváth K. János 1797-es, 188 oldalas Kant-kritikáját még e téma legalaposabb ismerői — köztük Mitrovics Gyula — sem dolgozták fel, mert nem gondoltak arra, hogy a tiltás csak eme eszmerendszer tanítására vonatkozik, de szakkönyvekben történő tárgyalására nem. A másik gond

pedig az, hogy mivel híján vagyunk a szakbibliográfiáknak, egy-egy témakör valamennyi forrását fellelni, évtizedeket venne igénybe. Filozófiai szakirodalmunkat pedig csak 1901-től foglalták bibliográfiába, de annak egy része is még kéziratban fekszik. Hogy mennyire nagyhatású szerző volt Horváth, azt egy eddig ugyancsak nem kellően feltárt tény is igazolja: fizikatankönyvét 1839-ben Buenos Airesben is kiadták — erről eddig életrajzírói nem szóltak —, mely mű az ottani állami nyomda első kiadványa volt. E könyvét nyilván valamelyik tanítványa nyomtatta ki.

Domin József (1754-1819) nevét a katedráért folyó pályázattal kapcsolatosan már említettük. Ő megintcsak nemzetközi hírnű szaktekintély volt, s 1798-tól a Tudományegyetem rektora, tagja a nápolyi és firenzei tudóstársaságnak, 1800-tól pedig zágrábi kanonok. Az azt megelőző évtizedben volt a Tudományegyetem professzora. Elektromosságtani szakkönyveivel vált igazán ismertté, melyek közül három Pesten jelent meg 1793 és 1799 között: *Commentatio altera de electricitate medica* — 1793; *Ars electricitatem* — 1795, 2. kiad. 1796; *Lampadis electricae* — 1799.

Az orvoslással is összefüggő kísérleti fizikai szakkönyvek e kor legalaposabb kézikönyvei voltak, s ezek nyomán néhány kutató őt tartja az elektromos terápia első nemzetközi szaktekintélyének. Érdekes az a műve is, amelyik németül jelent meg Pesten 1800-ban, fordítója professzortársa, Schedius Lajos volt, címe pedig: *Beschreibung der besten Art elektrischer Lampen*. Erre a kiadványra sem Zemplén Jolán, sem Kosáry Domokos nem figyelt fel, pedig ez a mű a világítás történetének fontos dokumentuma. Az 1800-ban felfedezett galvánelemhez számos írás kapcsolódott az azt követő években (Volta e találmányáról 1800. jún. 26-án adott hírt a Royal Society), s ezek egyike Domin eszmefuttatása, amely egyidős Davy találmányával, a galvánelemmel működő platinahuzalos izzóval is. A technikatörténészek azt is feljegyezték, hogy az első ívfény-kísérleti bemutatóra 1802 márciusában Párizsban került sor. Ezeknek az adatoknak az ismeretében még jobban el tudjuk helyezni Domin könyvét az elektromosság történetében.

A Tudományegyetem professzorai által publikált művek egy része a mérnöki oktatást segítette, hiszen a Bölcsészeti Karon létrejött az *Institutum Geometricum*, amely a gyakorlati fizika alapműveire „vágott”. Így Horváth K. János olyan statikai műveket is közzétett, amelyek elsősorban a mérnökképzést szolgálták, s megintcsak munkát adtak a pesti nyomdáknak és kereskedőknek. A vásárlói réteg tehát szélesedett: a teológus, orvos és tanár mellett jó könyveket igényelt az agrárszakember és az általános mérnök is. Pasquich János, a csillagászat későbbi szaktekintélye, akinek működését még a „nagy” Gauss is elismerte, 1785-86-ban, fiatal tanárként

fordította németre Horváth három, a mérnökök számára írt latin munkáját, mely egy kötetben jelent meg Trattnerék jóvoltából. (Érdekes módon Petrik könyvészete nem említi, hogy itt egy fordításról van szó, pedig a fordító — ha szabad ilyen összehasonlítást tenni — talán még kiválóbb szakember volt, mint maga a szerző.) Pasquich természetesen még mint Horváth professzor adjunktusa fordította németre e köteteket, de később (1788) ő maga is tanszékvezető lett, mégpedig először a matematika, később a csillagászat tanszékére nyert kinevezést.

E tanszék asszisztense lett később Nemetz József János, aki műszaki szakember volt, jó technikai érzékkel rendelkező, az elméleti alapokhoz kevésbé értő, közepes tehetségű feltaláló. Nem jutott oly eredményekre, mint kortársa, Kempelen, alkotásai leírását azonban 1784-ben Pesten Trattnernél mégis kinyomtatta, amely bizony nem nyerte meg későbbi főnöke, Horváth professzor tetszését, s ő egy nyomtatott bírálatot tett közzé e műről. E kis kötet érdekessége, hogy az 1820-as években felkeltette a kereskedő Eggenberger József érdeklődését, aki azt 1822-ben, tehát 38 évre rá újra kinyomtatta.

Korszakzáró szakkönyvek és periodikák

A szakkönyvkiadás pesti története — mint láttuk — G. Mauss könyv-kötő-könyvkereskedő működésével kezdődött az 1740-es években, s gondozásában elsősorban a rövid életű jogi szakiskola kiadványai jelentek meg, amelyek egy részét — nem lévén Pesten nyomda — más városokban volt kénytelen nyomtatni. A következő évtizedben viszont már nyomda is épült a Duna e kis balparti településén. 1757-ben nyitott, a már szakkönyveket is kiadó Eitzenberger nyomda, 1774-től lett a második pesti nyomda vezetője Royer Ferenc Antal, s 1774-től szakkönyvek kiadásával is foglalatoskodott a Weingand és Köpff könyvkereskedelmi cég. 1783-ban nyitott a Trattner-nyomda, amelyik szinte berobbant ebbe az iparágba, s nagyszámú jó és kevésbé jó könyvvvel és újsággal árasztotta el Pestet.

A Trattnerék által kiadott egyik leghíresebb korai periodika a Kovachich Márton György által 1786/87-ben szerkesztett Merkur von Ungarn volt, amelyben fizikai témájú és könyvészeti cikkek is helyet kaptak. E periodika 6. számában jelent meg pl. Schaffrath Lipót írása „Beschreibung eines naturalien-physikalisch-mechanischen Kunstkabinets” címmel, továbbá egy összeállítás az új tankönyvekről „Verzeichniss der Schulbücher” főcímmel. A fizikai disszertációk számbavétele szempontjából is értékesek az olyan jellegű rovatai, mint amilyen a 9. számban találkozunk: „Kandidaten von

letzten Dezember 1785 bis letzten November 1786". A lap az új oktatási törvényeket is folyamatosan közölte.

1788-tól jelent meg a Trattner-nyomda gondozásában a Neuer Kurir, amelyből az év ápr. 2-től heti három számot tudtak kiadni és eladni, s ennek melléklapja lett 1798-ban Magyarország akkori egyetlen tudományos újságja, a Schedius Lajos professzor szerkesztésében készült Literarischer Anzeiger. Egyébként az evangélikus Schediusnak köszönhetjük, hogy ezekről az évekről van kurrens szakkönyv-bibliográfiánk is, s azt is, hogy benne tisztelhetjük az egyik első hazai művelődés- és tudománytörténészt, valamint historiográfust. Schedius 1802-ben pl. tanulmányt írt a „Zeitschrift von und für Ungern”-ben „Ueber die älteste Druckschrift in ungarischer Sprache” címmel, azután a Bécsben 1804-ben kiadott Crusius-lexikonban a magyarországi posta történetéről. Még Jónéhány szaklapban és lexikonban publikált, továbbá kidolgozta az evangélikusok első pesti iskolája tantervét. Ő vetette papírra Winterl Jakabbal és Kitaibel Pállal együtt egy magyar természettudós társaság tervét 1802-ben, s e terv akkor nyomtatásban meg is jelent. Megszerkesztette azt a 9 lapos mappát, amely e címmel jelent meg: „Magyarország, Horvát, Tót, Dalmát és Erdélyországok, a tenger mellék és a katonai határörvidék földképe”. E térképek szerkesztésekor a Budán is dolgozó Littrow-val is több levelet váltott, hiszen térkévelt — saját megfogalmazásában — „Aus astronomische Bestimmungen gegründet” óhajtotta kiadni. A térképek elkészítésében Blaschnek Sámuel földmérő volt segítségére. Ezek az adatok kíváncsokak még ide, a Trattner-nyomda és állandó szerzői történetéhez.

Ami a Landerer-családot illeti, annak egyik ága 1784-től nyomdászkodott itt, majd a következő évben Lettner József nyomdász nevével találkozhatunk a Pesten kiadott szakkönyvek címlapján. 1786-tól Weingand már elsősorban egyedül adja közre könyveit — legalábbis erről árulkodnak a fennmaradt címlapok, no meg az egyetem, Katona István és Pray György írta történelem tankönyvei. 1788-tól új nyomdásznév tűnik fel — természetesen ez nem jelent minden esetben új nyomdát, ahogyan azt korábban már bizonyítottuk —, Patzkó Ferenc Ágoston neve, s jóvoltából megint új szakkönyvek kerülnek piacra, s nem ritkán a heti vásárok ponyváira. E nyomda nevéhez egy heti kétszer megjelenő lap, a Magyar Merkurius is kapcsolódik, s ők adják ki 1783. márc. 15-től az első magyarországi agrárhetilapot „Hungarische Agrikultur Zeitung” címmel. Rácz professzor orvosi műveinek egy részét, sőt napjainkig helytörténeteinek munkáját nagyban segítő „Pesthi ó és új módi kalendárium”-ot is 1790-től ők nyomják.

Ami pedig e korszak utolsó éveit illeti: 1789-től foglalkozott Pesten

szakkönyvkiadással Lindauer János, s egy másik üzlet tulajdonosa, Strohmayer Ignác is. 1790-ben jelenik meg a Stahel és Killán cég első kiadványa. (Mellesleg Stahelék leszármazottja volt Számvald Gyula könyvkereskedő, Petőfi barátja, a magyar szabadságharc és az amerikai polgárháború kiemelkedő személyisége, a Congressional Medal of Honor kitüntetettje.) Rövid ideig könyvkiadással is foglalkozott Pesten Institoris Gábor kölcsönkönyvtár-tulajdonos, továbbá Kiss István, aki a plaristák épületében árult könyveket. Éveken át forgalmazott szakkönyveket is a legendás-hírű Leyrer József, a Belváros könyvese, a későbbi nagyhírű könyvkereskedő, Lantosy édesapja.

ISTVÁN GAZDA: ANFÄNGE DER FACHBUCHAUSGABE IN PEST ZWISCHEN 1748-1798

Der erste Buchhändler eröffnete seine Buchhandlung 1747 in Pest. Er befasste sich auch Buchausgabe. Die erste Druckerei der Stadt war die von F. A. Eitzenberger. Sein Werkstatt führte nach seinem Tod seine Frau weiter. 1785 nahm J. Lettner die Druckerei über. Die nächsten Druckereien waren: 1774 die von F. A. Royer, der Dissertationen und Schulbücher publizierte. 1784 übernahm J. Landerer die Firma. 1783 gründete die österreichische Trattner Familie ihre Druckerei.

1774 wurde die Buchhandlung J. M. Weingand und G. Köpff eröffnet, wo mehrere Fachbücher erschienen. Weitere Fachbuchherausgeber waren J. Lindauer, I. Strohmayer, Stahel und Killán und I. Kiss.

In der Veröffentlichung wurden die von obigen in der angegebenen Periode herausgegebenen Fachbücher mit besonderer Berücksichtigung der Physik besprochen.